

JOHN LOCKE FRANCIAORSZÁGI ÚTINAPLÓJA¹

(1675–1679)

(A bevezetőt írta, válogatta és fordította: Kontler László)

Locke, a szenzualista filozófus és a vallási türelem híve régi ismerősünk, s a közelmúltban a politikai liberalizmus alapvetésének tekintett műve a polgári kormányzatról szintén hozzáférhetővé vált magyarul. Az alábbiakban közölt válogatás egy másik oldaláról szeretné bemutatni a nagy angol gondolkodót. Nem a közönség épülésére, hanem kizárólag a szerző saját használatára szánt úti jegyzetei a környező világ minden, látszatra jelentéktelen aprósága, praktikus ténye iránt fogékony elmét, éles szemű megfigyelőt tárnak elénk, emellett bepillantást nyújtanak a Napkirály korabeli francia társadalom életébe, problémáiba – egy vezető angol entellektüel szemüvegén keresztül.

Locke nem első ízben járt Franciaországban, de 1672-ben tett látogatásáról igen keveset tudunk azon kívül, hogy két-három hetet töltött Párizsban. Annál bővebb ismereteink vannak a második, három és fél évig elhúzódott utazásról, nemcsak – az útinapló jóvoltából – lefolyásáról, hanem előzményeiről is. Locke az 1660-as évek második felétől Lord Shaftesbury, a formálódó whig ellenzék fejének bizalmasa, afféle politikai tikkára volt, s ilyen minőségében támogatta a grófot az 1675-ös parlament idején kibontakozott pamphletháborúban. Minden bizonnyal Locke volt a névtelen szerzője az 1675-ben megjelent whig propagandairatok legradikálisabbjának (*Letter from a Person of Quality to his Friend in the Country – Jeles személyiség levele vidéki barátjának*), amely az egész II. Károly korabeli törvényalkotást a francia típusú abszolutizmus meghonosítását célzó ármánynak bélyegezte, s meszerien összegezte az ellenzék követeléseit. A munka 1675 novemberének legelején jelent meg, s nyomban kiváltotta az udvar haragját: november 10-én Londonban nyilvánosan elégették. Meggyőzőnek tűnik a feltevés, hogy Locke, forrónak érzvén lába alatt a talajt, éppen ezen intézkedés nyomán szedte sietve a sátorfáját, s hagyta el Angliát november 12-én.² Politikai írói tevékenysége mintegy keretbe foglalja franciaországi utazását: mikor 1679 május 10-én hazatért, javában ülésezett az a parlament, amelyen a whigek benyújtották a katolikus Jakab yorki herceg trónöröklésből való kizárását célzó törvényjavaslatot. A röpiratok ezzel kapcsolatos újabb szócsatája kapcsán fogott Locke a Két értekezés a kormányzatról megírásához, bár ez a mű csak 1690-ben jelent meg.

Locke 1675 december 4-én érkezett Párizsba, ahonnan rövid tartózkodás után, váltott útitársakkal két ízben tett franciaországi körutazást, nagyjából azonos útvonalat követve (Párizs–Lyon–Montpellier–Bordeaux–Loire völgye), de ellentétes irányban. Két helyen időzött hosszabban: 1676 januárjától tizenöt hónapon át Montpellier-ben, majd onnan a fővárosba utazva 1677 júniusától több, mint egy évig Párizsban, eközben azonban mindkét központból hosszabb-rövidebb kirándulásokat tett a környező vidéken.

Franciaországi utazása során Locke-nak két viszonylag állandó útítársa akadt. Az út első szakaszát oxfordi barátja, George Walls társaságában tette meg, kultúr-történeti szempontból azonban érdekesebb számunkra a második útítárs személye. Locke 1677 márciusában Montpellier-ben kapta meg John Banks, egy bárói címet szerzett gazdag londoni kereskedő felkérését, hogy vállalja el fia öt-hat hónapra tervezett franciaországi körútjának felügyeletét és vezetését. Caleb Banks, a londoni jogi főiskola frissen végzett hallgatója előtt tanulmányainak az a sajátos folytatása állott, amely ekkor már több, mint egy évszázados hagyománnyal rendelkezett Angliában. A Tudor-korban vált szokásossá a szigetország arisztokráciájának, később növekvő mértékben az egyéb jómódú rétegek képviselőinek körében, hogy az ország valamely neves felsőoktatási intézményéből kikerült ifjak "Grand Tour", nagy körutazás révén egészítsék ki gyakorlati tapasztalatokkal az akadémiai ismereteket. Kezdetben a hangsúly várak, városok, helyőrségek, adminisztratív, jog- és pénzrendszerek, idegen nyelvek, természeti jelenségek megismerésén volt. Ezt az elsősorban szellemi javak megszerzésére irányuló programot I. Jakab korától egészítette ki a társasági – elsősorban udvari – viselkedés elsajátításának társadalmi, valamint a művészeti kincsek, az építészet tanulmányozásának esztétikai követelménye. Az útirány is némi eltolódáson ment keresztül. Azon kevesek, akik a 16. század elején vállalkoztak az útra, természetesen még Itáliát választották legfőbb úticélul, majd a reformáció terjedésével megnőtt a német területek iránti érdeklődés. A 17. század elejére alakult ki az ezt követően szinte "kötelező" Loire–Dél-Franciaországi–Észak-Itália–Párizs útvonal, s az 1690-as évektől vált szokássá, hogy az utazó ifjú mellé, megfelelő díjazás fejében tudós férfiú szegődjön.³ Locke tehát ezt a szerepet vállalta, amikor 1677 tavaszán az említett felkérésnek eleget téve Montpellier-ből Párizsba távozott Caleb Banks fogadására, hogy a főváros nevezetességeinek a következő év júliusáig tartó buvárlása után tanítványa társaságában ezúttal a Loire völgyén keresztül közelítse meg a Midit. Kettejük nagy körutazása a mostoha időjárás miatt maradt csonka. Locke egy 1678 novemberében Lyonban kelt levelében nem kis bosszúsággal írja, hogy az Alpokban lehullott hó és a korai hideg meghiúsította átkelésüket Itáliába.⁴

Az útínapló hangsúlyai és hiányai egyaránt beszédesek. Miről, milyen hangon ír Locke, s mi az, amiről jobbra hallgat? A mű jellegéből – saját használatra készült, tehát inkább emlékeket felidéző, semmint információközvetítő munkáról van szó – következő gyakori szükségviszonya nem akadályozza meg szerzőjét élénk színekkel festett tájleírások, városképek közlésében. Lelkesedve ír a természet szépségeiről, egy-egy rendezett, virágzó településről, de különösen délen gyakran jegyzi meg a vidék kopárságát (utalva egyben az utak áldatlan állapotára is), városok-falvak előnytelen fekvését, egészségtelen klímáját, otromba külsjét, s olykor naturalisztikus jelzőkkel illeti a városok közállapotait.

Az útínapló elsősorban Locke ízlés- és értékvilágának, érdeklődésének, személyiségének értékes forrása. Az építészeti emlékek között kimondatlanul felállított rangsora a klasszicizmus előszelét érezteti. Bámulattal emlékezik meg Dél-Franciaország római amfiteátrumairól, vízvezetékeiről, ugyanakkor hidegen hagyják a középkori építészet remekei: mindössze egy odavetett félmondatot szentel

a pompás avignoni pápai palotának, a tours-i és a chartres-i katedrális pedig fel sem tűnik a napló lapjain. Érdeklí viszont Locke-ot a korabeli építészet. Egyik Loire menti útja alkalmával sem mulasztja el rögzíteni a richelieu-i kastély dicséretét, s tucatnyi versailles-i látogatás is hagyott számára új még felfedezésre váró csodákat. Kínos, olykor fásasztó aprólékossgal jegyzi fel az épületek méreteit: ugyanakkor – érthető, de sajnálatos tény – az angol udvar ellenzékének fő ideológusából hűvös távolságtartást vált ki a francia udvartartás pompája, életvitele. A mai olvasó minden bizonnyal szívesen elcserélné a számtalan szöködkút kerületének adatait egy-egy, az udvari társasággal kapcsolatos pletykára, amelyekről pedig Locke-nak lehetett hallomása, hiszen egy ízben csodálkozva jegyzi meg, hogy egyazon hintóban látta a királynőt, a királyt és ennek szeretőjét...

Nem sokkal informatívabbak a társasági életről szóló egyéb bejegyzések sem. Locke Párizsban gyakori színházlátogató volt, de a beléptidő összegén kívül csak nagyritkán árul el bármit is az előadásról- még a címét sem. Más források is arra vallanak, hogy érdeklődött a korabeli francia költészet és dráma iránt: könyvvásárlásai között szerepelnek Molière, Corneille, Boileau művei. Semmi jele azonban, hogy irodalmi körökkel személyes kapcsolatba került volna- annál többet forgott tanult, tudós emberek társaságában. Ez akkor is fontos számunkra, ha magát Locke-ot – mivel első műveit csak 1689–90-ben publikálta – , noha negyvenes éveiben járt, nem ismerhették és tisztelheték Párizsban úgy, mint korábban Thomas Hobbest, vagy később David Hume-ot: nem is tudunk francia forrásról, amely az utazás éveiben megemlékezne Locke ottilétéről. Az útinapló azonban szórványos bepillantást enged a francia szellemi élet legtermékenyebb szakaszainak egyigébe. Locke 1677 októberében ismerkedett meg Henri Justelle⁶, akinek házában gyakran a kor ismert virtuosói. Ezután megszorodnak a naplóban és Locke levelezésében az utalások találkozásaira a neves utazókkal (François Bernier, Melchisedec Thevenot, John Chardin, Jean-Baptiste Tavernier), feltalálókkal (Michael Buttterfield, Chérubin atya, Jean Hautefeuille), csillagászaival (Jean Picart, Jean Dominique Cassini, Olaf Römer) és egyéb enciklopedikus érdeklődésű férfiival.

Ez utóbbi tekintetben Locke egyfűsű az említettekkel: a környezetének minden részlete, ezek között elsősorban a hasznot hajtó dolgok iránti rendkívüli fogékonysága vérbeli virtuosóvá, egyben a felvilágosodás philosophe-jainak elődjévé avatja. Gyakran bukkanunk a naplóban az egyes vidékek földművelő módszereinek ismertetésére, miközben mozaikos képet kapunk a paraszti életmódról, szokásokról. Figyelemreméltó, hogy Locke információit nem egy esetben a paraszttal, illetve munkásokkal folytatott közvetlen beszélgetés útján szerezte. Az olajütéstől kezdve a bortermelésen keresztül a selyemszövésig számos Angliában nem, vagy csak szerény keretek között művelt mesterség eljárásairól és eszköztáráról közöl részletekbenemő leírást. Nincs az a botanikai vagy zoológiai érdekesség, különleges műszer, kísérlet vagy látványosság, amelyről, ha tudomására jut, ne igyekezne a lehető legkimerítőbb ismereteket megszerezni és regisztrálni.

Locke személyiségének rajza mellett a napló értékét az a kép adja, amely lapjain a hazai és nemzetközi presztizse csúcán levő XIV. Lajos Franciaországáról kibontakozik. Az 1670-es években az ország három nagy horderejű folyamat sodrá-

ban állt. Megszilárdult az előző évtizedre kiépített abszolutista intézményrendszer: ezzel szerves egységben – ennek első eredményeire támaszkodva – az állam szinte egyetlen hatalmas hadigépezetté alakult, s 1672-től 1678-ig egyre szélesedő koalíció ellen viselt hadat: végül megindult a nantes-i ediktum visszavonása felé vezető úton. Locke megfigyelései mindhárom tekintetben igen élesszeműek, jóllehet ítélete – érthető módon leginkább az egyházi-vallási-türelmi kérdésekben – olykor nélkülözi a pártatlanságot.

Ami a háborús helyzetet illeti, Locke-ot ennek kapcsán mindenekelőtt a francia hadsereg szervezete, ezen belül a flotta állapota, Colbert-nek a francia hajóhad és az azt kiszolgáló háttérpar megerősítésére tett erőfeszítései érdekelték. Ez utóbbi korántsem meglepő: amennyiben Anglia bekapcsolódik a háborúba – s ez a francia király II. Károlynak folyósított összegei ellenére sem tűnt lehetetlennek, különösen a háború utolsó szakaszában –, a konfliktus valószínűleg tengeren bontakozott volna ki. Locke naplója emellett bővelkedik a hadigépezet olajozottságát biztosítani hivatott adminisztratív és adórendszerről, valamint általában a francia gazdaság állapotáról tett észrevételekben. Kezdeti megfigyelései a politikai intézményekről némi félreértésről árulkodnak: a languedoci tartományi rendek gyűléséről szóló beszámolójában, noha tisztában van vele, hogy a testület jelentősége korántsem a régi, tág teret szentel a kormányzó csupán névleges hatalommal rendelkező figurájának, miközben megfelelkezik a központi hatalom új képviselőjéről, az intendánsról. Ezt a képet azonban később, újonnan szerzett tapasztalatai alapján Locke korrigálja. Az adókkal kapcsolatban az összegeket illetően egyes adatai megbízhatatlanok – de aligha várható el tőle, hogy jobban igazodjék el a korabeli francia pénzügyek szövevénye kérdéseiben, mint akár saját francia kortársai, akár az ellentmondásoktól ugyancsak nem mentes történeti kézikönyvek. Teljesen helyénvalóak viszont Locke megállapításai az adórendszer szerkezetéről, működéséről, a terhek – társadalmi rétegek és földrajzi régiók között egyaránt – egyenlőtlen megoszlásáról és az ezáltal kiváltott elégedetlenségről. A naplónak a gazdasági állapotokra vonatkozó bejegyzéseiből, szintén a korszakról alkotott mai összképünknek nagyjából megfelelően itt-ott – elsősorban a hadsereg részére termelő posztó- és fegyver üzemekben – prosperáló, másutt drámaian hanyatló ipar, s a háborús konjunkturát kihasználni képtelen, folyamatos áreséssel küzdő, stagnáló mezőgazdaság benyomása alakul ki.

Tudjuk, hogy Locke, a liberális tolerancia elvének bajnoka, nem tartotta tanácsosnak a katolikusok iránti türelmet. A presbiteriánus lelkész feltehetőleg az antitrinitarizmusig eljutott fia hazulról hozott előítéletei mellett hugenotta informátorainak is szerepe lehetett abban, hogy a naplóban a francia katolicizmusról és képviselőiről kivétel nélkül az ellenségesség és a megvetés, olykor a gúny hangján szól. Kiváltképp felbőszítette a papság felső rétegének vagyona, valamennyi rendjének erkölcsi romlása, az ereklyékkel való szemérmellen visszaélések. Locke néhány évvel azelőtt járt Franciaországban, hogy a protestáns kisebbség elleni nyílt erőszak kezdetét vette volna, így nem lehetett tanúja a hirhedt dragonnade-oknak. Locke megközelítőleg pontos adata szerint az ország lakosságának 1/16-át kitevő (tehát mintegy 1 millió), Languedocban 200.000 hugenotta ellen a diszkrimináció

egyelőre a naplóban is jellemzett eszközökkel dolgozott: karrierek kerékbe törésével, hivatalokból, álásokból való kiszorítással, diplomok lerombolásával, iskolák bezárásával.

A napló hiányosságai ellenére elmondhatjuk, hogy Locke, kezdeti nyelvi nehézségeit leküzdve, kivételesen jól tájékozott volt a francia társadalom problémáit, állapotát illetően, s pusztán saját maga számára alkotva is olyan művet produkált, amely adatgazdagsága, megfigyeléseinek pontossága révén vetekszik a korabeli Franciaországról szóló bármely más útleírással. Az alábbi válogatásban, amely a naplónak mindössze töredékét öleli fel, arra törekedtem, hogy a keresztmetszet a magyar olvasó számára feltehetőleg legérdekesebb témákra koncentrálva is hűen tükrözze a munka sokszínűségét.

*

1675. dec. 20. (Párizsból Lyon felé) ismét beszálltunk hajónkba, s öt mérföldnyi⁶ utazás után egy csinos városkába érkeztünk, melynek neve Bel-Ville. Igen rászolgált e névre, mivel a folyó nyugati partján, kellemes síkságon terül el, s tőle nyugatra egy magas hegy emelkedik egy-két mérföld hosszan vagy tán még hosszabban a folyónak ezen a szakaszán, csaknem teljes mai útvonalunk mentén. Belville-től egy mérföldnyire Vil Franche-ba érkeztünk, ahol a hegy lábánál finom lankán épült várossal, a folyó mentén egy-két mérföldes szakaszon elszórt villákkal, s az erdőktől és szőlőskertektől borított napsütötte hegyoldallal oly látvány tárult elém, aminél egyszerűbbet még aligha láttam. A hegy oldalában láttunk egy igen szép, hatalmas új házat, amelyet egy lyoni kereskedő emelt.

... A Vil Franche-től Lyonig vezető úton mindvégig sok szép falvat meg házat láttunk, de minél közelebb Lyonhoz, annál sűrűbben, úgyhogy ezt a vidéket a legszebbek közé sorolom, amelyeket valaha láttam.

Így egy hét alatt tettük meg a 100 mérföldes utat Párizstól Lyonig, a delizsánsznak nevezett kocsin, s ezért 25 koronát fizettünk. Nagyon fárasztó volt benne Challonig⁷ utazni, mert általában hajnali 2 és 3 között szólítottak útra, úgy egy órára megálltunk vacsorázni, majd még egy-két órán át folytatódott az út este, s olykor felettébb kényelmetlen volt szállásunk. Hogy a postakocsit a sötét hajnalokon kivilágítsa, a kocsis egy nagy csomó szalmát hordott magánál flambeau⁸ gyanánt, nálunk pedig gyertya volt, s nagy nehezen meggyújtottuk a kocsiban, ahányszor kialudt. A vízi átkelés Challonból könnyű és kellemes volt, a folyó pedig nagyon nyugodt.

... Dec. 22. Lyonban láttuk Mr Servir, egy öreg, mogorva, félbolond úr kis muzeumát, ahol sok egyszerű elefántcsontfaragás van, jobbak, mint amelyeneket bárhol eddig láttam, egyik-másik üvegbe zárva, ezekről sejtelmem sincs, hogyan rakhatták bele.

... Van sokféle óra is, különösen érdekesek azok, amelyeket saját súlyuk működtet úgy, hogy hajlított lemezen gurulnak, azután sok szivattyú és egyéb gép modellje, amelyekről nem sokat sikerült megtudnom, tekintettel a férfit különös természetére, no meg arra, hogy ő nem beszél latinul, én pedig franciául. Két hasznos dolgot láttam. Egy vonalzon két szálat csúsztatva perspektívikusan le

tudott rajzolni bármilyen egyszerű alakzatot, ha a nézőpontot és a távolságot megadtuk. A másik az, hogy bármilyen tervet meg tudott rajzolni egy mozgatható mutató és egy papíron vezetett, a mutatóhoz erősített ceruza, valamint a mutatót irányító nézőke segítségével. Volt még egy jó mikroszkóp. Inkább mágneses mutatóványok, semmint valódi kísérletek. Egy duplakeretű ajtó két zárral, amelyek közül ha az egyiket bezárjuk, az ajtó az egyik oldal csuklóján fordul, ha a másikat, akkor a másikon. Volt még néhány ügyes szerkezet, amit hosszú ideig tartott volna alaposan szemügyre venni. Volt egy szekrény, amely az ajtó pusztá nyitására és zárására változtatott jeleneteket mutatott.

Dec. 30. Vienn-től idáig [Châteauneuf-sur-Rhône-ig] egy völgyben utaztunk, több napon át bármiféle emelkedő nélkül, miközben a Rhosne volt jobbunkon, baloldalt pedig Dauphiné magas, kopár hegyei. E völgy helyenként egy vagy két mérföld széles, hol szélesebb, hol meg egészen keskeny, s az út nagy részén a földet nagy gömbölyű kövek borítják, néhány helyen oly sűrűn, hogy egyáltalán nem is látni a talajt, mégis mindenütt gabonát termesztenek, bár sokféle ötös keresztültetésben eper- és mandulafák tarkítják a gabonát egymáshoz olyan közel, mint az almafák az angliai gyümölcsösökben. Sok helyen diófák nőnek a búzamező szélében-hosszában, s a búza éppúgy törzsmagasságig zöldell alattuk, mint a többi fa alatt. A völgyben sok embert láttunk a földet ásni, néhányan pedig szántottak igen kicsiny, könnyű, egyszerű ekével, amelyet két, magas a szántóvető által hajtott tehen, tinó vagy szamár vont. A talaj általában laza és homokos, s legfeljebb két-három hüvelyk mélyen forgatják meg ekékkel...

Pont St. Esprit-től három mérföldes út után Orange-ba érkeztünk, mely Bathnál kisebb, négyszögletes fallal körülvett városka. A kapuk bejáratánál levő félholdakat a francia király leromboltatta, csakúgy mint a város felett egy sziklán állott várat.⁹ Itt láttuk Marius diadalívét, amely igen szemrevaló, trófeákkal díszített építmény, valamint Marius öreg szibilláját. Fennmaradt még a római építészet egy felettébb impozáns példánya, amely igen magas, frontja 176 lépés, és 17 ívből áll. Amfiteátrumnak nevezik, bár az épület alakja ezt a nézetet egyáltalán nem támasztja alá, hiszen mai állapotában így fest: . Van azután egy kis ház padlóján egy nagyon szép mozaik, négyszögekre osztva, valahogy úgy, ahogyan a mi parkettás padlóink. Csak egy alakot láttunk belőle, egy életnagyságú macskát.

Láttam itt azt is, hogyan gombolyítják a selymet egy géppel, amelyik egyszerre 134 orsót forgat. Túl bonyolult ahhoz, hogy egyetlen rövid pillantásra leírhassem, de az egészet egyetlen nő forgatta, s a gép egyszerre megsodorta és fel is csévelte a selyemszálakat.

... Dec. 31. ... Avignon egy nagy völgyben terül el a Rohné partján, mely félkörívben szeli át a várost. A falak mind épek (s nincs ház a közelükben), az erődítés régi divatja szerint helyenként tornyokkal, oromzatokkal. A falak kerülete úgy 6.000 közönséges lépés.¹⁰ Az utcák szélesebbek, s a város szebben épített, mint akármelyik Lyons-tól idáig. A pápai palota hatalmas régi épület, magas tornyokkal. A nagytermen kívül megnéztük az egyik árkád három-négy szobáját, kettőben damasztok függtek, meg damasztal borított ágyak álltak, de régiek. A

palota egy másik szárnyában van egy szép, igen nagy terem, ahol azelőtt, amikor itt volt a pápák székhelye, a konkláve ülésezett.

1676. jan. 3. Nismes négy mérföld Pont du Gard-tól. Láttunk itt egy óriási kövekből épült amfiteátrumot, lenyűgöző épület, ha meggondoljuk, hogy a rómaiak ideje óta áll, s nem tapasztották össze habarccsal. ...

Csaknem teljes épségben áll e csodás épület 1500 év erejének, s az első keresztények próbálkozásainak ellenére, akik tűzzel és szerszámokkal akarták lerombolni. Számtalan egyéb antik emlék is fennmaradt ebben a városban, amelyeknek pontos leírását, akit érdekel, megtalálhatja Deyronnál...¹¹

Jan. 8. Tettem egy sétát [Montpellier határában], s láttam, hogyan szedik az olajbogyót, egy nagyjából a makkal megegyező méretű fekete gyümölcsöt, amely sűrűn terem a fákon, s mindjárt a város határában, főleg a nyugati oldalon a földeket keresztben ültetett olajfák borítják.¹²

Jan. 28. Szőlőmetszés. A sarló formája. Metszéskor abból a hajtásból, amely egyenesen a tőke tetejéből sarjad, úgy egy hüvelyket hagynak meg. A többit mind lenyesik a régi tőkéről. Ha egy tőke valahol sorvad, vagy kipusztult, 3/4 vagy egy láb mély árkot ásnak a következő tőke mellett, amelyiknek egészségesebb vesszői vannak, s ott ásnak, amíg a gyökerek meglazulnak és el lehet fektetni őket, s aztán az előző évi hajtásokat a két leghosszabb kivételével levágva az egyiket finoman lehajlítják a gyökérhez, éppen oda, ahol a régi tőke állott. A másikat lefektetik az árok hosszában, s felhúzzák a csúcsát addig a magasságig, ahol az előzőnek hája van, s a többit betakarják földdel. Olyanok lesznek, mint apró palánták. 8-9 hüvelyk magasságban elmetszik őket és egy erősebb vesszőt dugnak melléjük, a palántánál valamivel hosszabbat, egészen közel, hogy megvédje. Megkérdeztem pár fickót, akik csinálták, vajon a bujtások ki fognak-e hajtani, s igennel válaszoltak. ...

Jan 31. Uzes, a tartomány egyik városa Nismes közelében eddig minden évben küldött egy protestáns képviselőt Montpellier-be a rendek gyűlésére, hiszen a város nagyobb része protestáns, de az idén ezt megtiltották nekik.¹³ S ezen a héten az ottani portestánsoknak a király rendeletben tiltotta meg, hogy ezentúl vallásuk híveit a város előljárói közé választhassák, emellett megparancsolták a városban még megmaradt egyetlen templomuk lerombolását, noha a lakosok 3/4-e protestáns. Ennek ürügye az, hogy a templom túl közel van a pápistákéhoz, s a zsoldárok éneklése zavarja az ottani misét.

Feb. 7. ... A rendek reggelente elmennek a Notre Dame-ba imádkozni és misét hallgatni. A pap, aki misézik, mindvégig az oltárnál áll és végzi a szertartást, nem lehet egy szavát se hallani, de persze az ő beszéde meg a zene közül az utóbbi a kellemesebb. A biboros¹⁴ meg a püspökök mind a kórustól jobbra ülnek, azaz az oltárnál a templom nyugati oldalán, balfelől, tehát a keleti oldalon pedig a világi főurak. A biboros ült legfelül, az oltárhoz legközelebb, ezüst- és arany-sujtással gazdagon díszített bársonypárnán: a püspökök párna nélkül. Volt nála imakönyv is, s a mise részleteit finomkodva, közönyös tekintettel ismételtette, miközben beszélgetett és nevetgélt a mellette ülő püspökökkel. Igen szép szeretőt

tart a városban, amiért még a pápisták közül is többen neheztelnek, s vannak a kiséretében csinos fiúk is.

Feb. 8. Ma feloszlott a rendek gyűlése, amely minden télen körülbelül négy hónapig ülésezik és általában február elején zárul. Languedock tartomány rendi gyűlésének 22 püspök, 24 vagy 25 báró és 30 vagy 35 városi küldött a tagja. Január 18-án éppen üléseztek, s ez pontosan olyan ünnepélyes külsőségek közepe tette zajlik, mint a parlamenté. A király javaslatokat tesz, ők pedig megvitatják ezeket és határozatokat hoznak. Éppen az a különbség, hogy soha nem utasítják vissza – egyesek szerint nem is merik visszautasítani – a király egyetlen követelését sem. Az idén 2.100.000 livre-et ígértek a királynak, s bőkezűségükért cserébe ígéretet kaptak arra, hogy nem fognak katonákat beszállásolni a tartományban, ami ennek ellenére olykor előfordul. ...

A rendeket mindig a király megbízásából hívják össze, de dolguk végeztével önmagukat oszlatják fel. ...

... Feb. 12. Meglátogattam Mr. Birtot.¹⁵ Nem volt [a protestánsoknak] általános zsinatuk már 10 vagy 12 éve.¹⁶ Természetesen minden évben tartanak Languedockban tartományi zsinatot, de csakis a király engedélyével. Itt hozzák a tartomány számára az egyházügyi törvényeket, de csakis a [gallikán] Nemzeti Zsinat törvényeivel összhangban. ...

Ha bárki hitcikkelyeikkel ellentétes nézeteket vall, a király megbünteti, úgy-hogy itt vagy a római vallás, vagy az ő egyházuk hívének kell lenni: nemrég esett meg ugyanis valakivel, aki bizonyos ariánus¹⁷ eszméket dédelgetett, hogy a kormányzó bepanaszolta a királynál. Az megparancsolta, hogy állítsák az illetőt törvényszék elé, így elküldték Tholose-ba tárgyalásra. Mivel kereken tagadott, kiengedték a börtönből, de ha elismerte volna a vádat, úgy eretnekként megégetik.

...

Azt mondják, a protestánsok száma az utolsó húsz-harminc évben kimondottan nőtt, s naponta növekszik, annak ellenére, hogy nap mint nap elvesz egy vagy más joguk. Konzisztóriumuk azelőtt kihallgathatott felesketett tanúkat, de az utóbbi tíz évben e kiváltságától megfosztották. ...

... Feb. 17. Az egyházi fegyelem fenntartása [a hugenottáknál] minden hatalommal az egyes községek konzisztóriuma rendelkezik. A montpellier-i konzisztórium négy lelkészükből és huszonnégy diakónusukból áll, akiket véneknek neveznek. Ezek szavazattöbbséggel hozzák rendeleteiket minden egyházi kérdésben, úgy mint a közös pénzalapról, a megrovásokról, stb. A szavazatok többsége eldönti az ügyet, még akkor is, ha a lelkészek egyike sem ért egyet. Ha jogi vita, vagy egyenletlenség támad közöttük, azt a város valamely józan ítéletű polgára vagy protestáns jogásza elé viszik, mivel van hat protestáns tanácsosuk, s az ügyvédek bármilyen vallásuak lehetnek.

A konzisztórium a következőképpen intézi az egyházi megrovásokat. Ha valaki megbotránkosztató életet él, először négyszemközt feddik meg. Ha nem javul, a konzisztórium elé idézik, s ott részesítik intésben. Ha ez sem hat rá, ugyanezt tesszik a gyülekezet nyilvánossága előtt, s ha ezután az illető még mindig javíthatatlan, akkor kizárják az úrvacsorából. Eddig terjed a hatalmuk. ...

Feb. 28. ...Boraik minősége úgy tűnik, két dologtól függ a préselésen és az erjedésen kívül. Az egyik a talaj, amelybe a szőlőt ültetik, ettől igen nagy mértékben függ, hogy a bor jó lesz-e: s állandó szabály, amely a talaj minden egyéb tulajdonságát háttérbe szorítja, hogy a szőlőskertnek kelet vagy dél felé kell néznie, különben semmi jóra nem lehet számítani. A másik a jó fajták keverése a szőlőskertben, mert vörösbor ritkán készítenek csupán vörös szőlőből: túl testes és túl sötét lesz, a Spiran kivételével, amelyről azt mondják, önmagában is jó bort ad, de hogy kellemes és ízletes vörösbor állítsanak elő, bőven kevernek fehér szőlőt a vöröshez.

Feb. 29. ...Szőlők trágyázására galamb, vagy tyúk ürülékét használják, hogy a minőség rontása nélkül növeljék a mennyiséget, de úgy gondolják, hogy a ló vagy bármilyen más négylábú trágyája tönkreteszi a bort. Gaillacban, úgy harminc merföldnyire innen oly erős ez a vélekedés, hogy ha egy paraszt bármi egyebet, mint madárürüléket használ szőlője körül, szomszédai lángot vetnek a házára, mert nem szenvedhetik, hogy elrontsa a hely jóhírét. ...

Márc. 25. ...Pecais-ben párolják az összes sót, amit Franciaország e részében fogyasztanak. A módszer a következő. Van egy nagy, téglalap alakú medence. Ezt kicsiny gáttakkal 40 lépésnyi oldalú négyzetekre osztották, s a négyzetek között kis csatornákon vezetik be a sós vizet ... E vízzel öt-hat hüvelyk mélyen elborítják a négyzeteket, vagy ahogy ők nevezik, táblákat, s amikor a nap csaknem minden nedvességet elpárologtatott belőlük, friss vízzel töltik fel őket, s így folytatják végig a meleg évszak során, mígnem végül kapnak egy három-négy-öt hüvelyk vastagságú sótáblát, attól függően, hogy mennyire volt az év forró és száraz. Az elmúlt év gyenge volt, mert míg az általános évi hozam 10.000 muid, addig a múlt év ben csak 1.000-et termeltek. ...

Ápr. 10. ...[Marseille-ben] felmentünk a Royal¹⁸ a tengernagyi gálya fedélzetére, ahol a rabok a király kék libériáját viselik, míg a többi gályán vöröset hordanak. E gálya mindkét oldalán huszonkilenc evező van, legénysége 280 gályarab, 60 tengerész, továbbá annyi katona és önkéntes, amennyi a fentieket 500-ra egészíti ki. Általában 50-60 napi étellemmel felszerelve futnak ki. A raboknak igen jó soruk van. Élelmük csupán napi másfél font kétszersült és hetente háromszor sós vízben főtt bab, s nem isznak semmi mást, csak vizet. Kipróbálták, milyen hatása lenne rájuk a húsnak és a bornak, de úgy találták, hogy ettől az étellemtől se nem olyan erősek, se nem olyan egészségesek nem lennének.

A rakpart legvégén van egy kikötőműhely és két dokk, ahol a gályákat építik. A dokkok fedettek, hogy az esőtől és a naptól védve lehessen dolgozni, s alacsonyabban fekszenek, mint a kiszivattyúzott tengervíz szintje, és amikor egy gálya megépült, ahelyett, hogy vízrebocsátának, egy nyíláson beeresztik a vizet, amely leemeli a hajót az állványzatról, majd megnyitják a kaput és kiengedik a gályát. A telepet három oldalról épületek veszik körül, amelyek több nagy, négy-szögletes udvarral együttesen alkotják az arzenált, ahol a gályák szükségleteit fedező dolgokat őrzik, s minden gályának megvan a saját raktárápülete. Ebben az arzenálban dolgoznak kovácsok, vitorlakészítők, ácsok, asztalosok, fafaragók, s mindenféle iparosok, akiknek munkája szükséges a gályák megépítéséhez és fel-

szereléséhez. Vannak aztán hatalmas pékműhelyek, meg nagy, liszttel, kenyérrel és kétszersülttel teli raktárak, egy 120 öl hosszúságú csarnok, ahol köteleket és sodronyokat gyártanak, egy igen jól felszerelt fegyverraktár és egy nagy kórház a beteg raboknak – mind remek és pompás.

Huszonöt gálya fut ki az idén, a legkisebb oldalanként huszonhat, a legnagyobb huszonkilenc evezős. Áll a rakpart mentén egy igen nagy gálya, amelynek Royal a neve, harminckét evezős, igen különleges faragásokkal. Az összes faragást aranyozzák: már megkötötték az üzletet az e célra felhasználandó aranyra, 36.000 livre-be fog kerülni. A Royal, amelyen voltunk, ötágyús, mind elől: van egy középen is, ez nagyon nagy, egy ládában őrzik és üldözőágyúnak nevezik. Csakugyan, az arzenál valamennyi épülete oly hatalmas, tervszerűen, s a költségeket nem sajnálva épült, hogy nem gondolhatunk egyebet, minthogy munkájukat a legnagyobb gonddal és figyelemmel végzik.

Amikor a gályarabok eveznek, derékig meztelenek.

A fellegvár pontosan a kikötő lánccal mindig elzárt bejáratánál áll, s több erődített gyűrűvel magasodik a város fölé, amely a kikötő túloldalán fekszik, s körülbelül akkora, mint Montpellier. Nem takarékoskodtak a fellegvár építésekor. A város közepén végigvonul egy magas hegygerinc, amelyen szelmalmok állnak. A város legnagyobb és legszebb része a déli oldalon, a kikötő szomszédságában terül el. A rakpart szép hosszú, tele sétáló emberekkel, különösen esténként, amikor a legjobb társaság, férfiak és nők ott találkoznak és sétálnak, ami nem annyira biztonságos a többi utcákon, de nem is olyan kellemes, mivel a házak, amelyek nagy részében több család él egymás felett, nincsenek ellátva mellékhelyiségekkel, hanem edényekbe végzik a dolgukat, aztán kihajítják az ablakon, amitől az utcák állandóan nagyon bűzössek, s éjszakánként felettébb kellemetlenek.

Ápr. 11. ...A város közelében egy magas dombokkal, vagy inkább sziklával körülvett völgyben rengeteg apró villa áll, amelyeket *bastite*-nak neveznek, s egymástól nyíllövésnyire helyezkednek el egy-két mérföld hosszan. Számuk állítólag 22.000, de akik a legkevésébbet mondják, azok szerint is 16-17.000. Legtöbbjük körül kis bekerített telek van, amelyeket sem mezőnek, sem kertnek nem lehet nevezni, hiszen általában szőlő, gyümölcsfák, articsóka és más kerti füvek, olajfák és gabona egyaránt terem bennük. ...

Ápr. 16. ...Asztaltársunk a vacsoránál elmondta, hogy tizenhat századot, azaz mintegy 250 embert készülnék beszállásolni a városba [St. Maximin]. A kvártélyozás a következőképpen megy. A városi tanácsosok szállásutalványokat bocsátanak ki: a házaknak, amelyeknél szállásra és ellátásra elhelyezik a katonákat, naponta és fejenként 2 *sout*¹⁹ adnak. Ezt a tartomány fizeti ki, s levonja következő évi adójából.

Ápr. 22. Ville Neufben, Avignonnal átellenben a Rohnsne mentén láttuk a kart-hauzi kolostort, ahol 60 barát él. Kápolnájuk gazdagon ékesített, bőven vannak edényeik, palástjaik, ereklyéik, többek között egy aranyserleg, amelyet Renétől²⁰, az Anjouk utolsó nápolyi királyától kaptak. Kézbe akartam venni, de a barát nem hagyta, míg rá nem csavart egy rongyot a fogantyújára, s így adta kezembe, mert a papokon kívül senki nem érintheti meg e szent tárgyakat. Kápolnájukban földel-

ték el VI. Ince pápát: 1362-ben halt meg, s a kolostor egy kisebb kápolnájában áll egy egyszerű, régi szék, amelyen ülve tévedhetetlen volt. Én túl rövid ideig ültem rajta ahhoz, hogy e privilégiumot élvezhessem. Ájzatosságaik során gyakorta borulnak arcra, s csókolgatják a földet. Nem hagynak a fejükön több haját, mint egy vékony kis kört, s azt is olyan rövidre nyírják, mint más az arcszőrzetét. Nem tagadják, hogy borotválás után eléggé fáznak, s némileg kellemetlenül érzik magukat. A cellának, amelyben jártunk, volt lent három kis fülkéje, egy kis kertje, ennek a másik végében pedig egy imafülke. A felső szobában nem voltunk. Ilyen szállása van külön-külön mindegyiküknek. Kápolnájukat, ebédlőjüket, celláikat és az összes többi részt igen tisztán tartják, de az egyik imafülke falán láttam egy kis fekete skorpiót.

Máj. 22. Valaki azt mondta nekem, hogy Bretagne-ban 215.000 [vsz. livre-et] gyűjtött be bírságment azoktól, akik nemesi címmel nem rendelkezve nemesnek adták ki magukat és kardot hordtak. Fejenként 40 pistolt²¹ fizettek, s a király ugyanilyen alapon 200.000-et húzott Languedocban. A bretagne-i nemeseknek jogukban áll kereskedni anélkül, hogy nemességüket elveszítenék, egyszerűen bejegyzik nevüket és egy időre félreteszik a nemességet, amelyet ismét visszanyernek, ha a kereskedelemmel felhagynak, de Franciaország más területein ezt nem tehetik meg, s ha egyszer kereskedésbe fognak, elveszítik nemességüket.

Szept. 14. ...A férfiak tizenkét yardos [?], vagy ennél valamivel hosszabb versenyt futottak Selneufben, a hajadonok pedig úgy feleannyit, meztláb a nagyon kavicsos, felszántott földön. Fiúk számára is vannak versenyek, meg más pályákon leányoknak is. A férfiak között a győztes egy kalapot nyert, a nőknél egy szalagot, a többiek pedig egyéb apróságokat, amelyeket ezen az éven rendezett olimpián a bíboros, a hely *seigneurje* ad át. Mindent felkötöttek egy oszlop végére, amit a verseny végén állítottak fel. Az összes díj, amit így bemutatnak, egy kalap, néhány szalag meg zsinór, két-három erszény és pár fillér volt. Egy másik versenyszám az ugrás, s végül soha nem marad el a tánc síp és tamburin hangjára.

Okt. 2. ...St. Martin le Chastille sur Soane²² vidékén az emberek ritkán esznek húst, közönséges táplálékuk a sült alma és egyéb gyümölcsök, borsó, gumós növények, sajt. Italuk egy bizonyos fajta egészen kellemes, igen egészséges főzet, amit vízből és szilvából készítenek a következőképpen. Vesznek egy hordót, megtöltik vízzel, miután előzőleg beleöntöttek két véka hibátlan, egész szilvát. Öt-hat napi áztatás után kezdik inni. Úgy két hónapig eláll.

Okt. 3. Az olajbogyót a következőképpen teszik el. A bogyókat két-három helyen bevagdoszák a magjukig, aztán hét-nyolc napon át vízben áztatják, mindennap cserélve a vizet. Ezt azért teszik, hogy elvegyék a keserű ízét. Amikor ez kész, sós lébe teszik az olajbogyókat. Ennek most van itt az ideje, mert ilyenkor már rövid idő alatt megfeketednek. Hogy ne legyenek keserűek és egészben maradjanak, hat-hét órán át hideg szappanfőző lugban is szokták áztatni, hosszabb vagy rövidebb ideig aszerint, hogy mennyire édesen szeretik, majd hét-nyolc napra tiszta vízbe teszik, végül ecetes lébe.

Nov.23. Ma nyílt itt meg a rendi gyűlés. Mikor mindenki helyet foglalt, s így várapozott jó sokáig de Roure grófra²³ és az intendánsra, ezek is megérkeztek né-

hány báró kíséretében, akik fogadásukra siettek a városháza kapujához, s előttük léptek be. Velük együtt jött meg a tartomány két kincstárnoka. Mikor beléptek, de Roure gróf, mint a tartomány egyik kormányzóhelyettese elfoglalta helyét a baldachin alatt, mellette az intendáns, ömellelte pedig a kincstárnokok, mindhárman négysszögletes fekete sapkában és fekete szaténból készült talárban a bárók felőli oldalon, azaz a széktől balra.

Miután leültek, először felolvasták a király rendi gyűlésre szólító levelét, Vernule herceg,²⁴ de Roure gróf és az intendáns kinevezését. Ezekután de Roure gróf mondott egy rövid beszédet, majd átadta a szót az intendánsnak, aki azonnal belefogott egy hosszabb beszédbe: ennek végeztével Albi érseke²⁵ (mivel Albi az elmúlt évben érsekség lett) válaszolt a rendek nevében az előzőekre. Az előbbi kettőt nem hallottam onnan, ahol álltam, de az érsek mondanivalójának az volt a lényege: ecsetelte a király által engedélyezett privilégiumaik feletti örömeiket, különös tekintettel az ügyekben való szókimondás szabadságára. Majd Vernule herceget szabadságaik nagy bajnokaként jellemezte, s azt óhajtotta de Roure gróftól, hogy tolmácsolja a királynak a rendek háláját irántuk tanúsított kegyességéért, továbbá szándékukat, hogy a megengedett szabadsággal nem fognak visszaélni, s ezzel befejezte.

N.B. Mindhárman fedett fővel beszéltek.

... 1677. feb. 4. Egy apáca gyönt ma a St. Maria sárdában. Mise után, miközben ő a kórusban állt, a pap, aki az oltár közelében ült egy széken, beszédet intézett hozzá, figyelmébe ajánlva fogadalma három részét, tehát a szegénységet, a tisztaságot és az engedelmisséget, s eközben az Írás több helyét helytelenül alkalmasta. Ezután felolvasta a megfelelő zsoltosmát, s elvégezte a következő igen komoly szertartásokat: 1. A pap, aki a zsoltosmát olvasta, füstölőt lóbált, s meglocsolta szenteltvízzel az ezüstkeresztet és a fátylat, amelyet az apácának viselni kellett, s mindkettőt ráadta. 2. Közölte az apácával, hogy mostantól fogva meghalt a világ számára, mire az visszatért a kórusba. Letérdelt, s aztán, amikor néhány apáca ráborított egy előre odakészített leplet, elterült, s így hevert jó ideig, miközben mindkét oldalán egy apáca állt gyertyával a kezében, mögötte meg egy harmadik, gondolom a főnökasszony, aki részleteket olvasott a breviáriumból, végül egy idő után a pap szenteltvizet hintett rá és utasította, hogy keljen fel. Ő így is tett. 3. Miután így feltámadt holtából, kivesették a kórusból, majd visszahozták pontosan olyan öltözetben, amelyet a többiek viseltek, virágfüzérrel a fején. 4. Odament a főnökasszonyhoz és térdre ereszkedett, először mélyen meghajolva előtte, az pedig megölelte és megcsókolta, s innen körbement a többi apácahoz is, akik mind megölelték és megcsókolták, de ezek előtt csak meghajolt, csak a főnökasszony előtt térdelt le. Mindegyikük égő gyertyát tartott a kezében, amelyeket a szertartás közepe táján gyújtottak meg.

Már. 30. ...A St. Sernin templomban [Toulouse-ban], azt beszélük, hat apostól testét és egy hetediknek a fejét őrszik. Ez bizony sok, ha meggondoljuk, hogy más helyek milyen hiányt szenvednek efféle ereklyékben, mégis hét apostolt ígérnek a tizenkettőből. Persze félig sem olyan nagyvonalúak, mint de [?] ²⁶ gróf, aki egy ísben meghívta Vernule herceget Tholose-ba és azt mondta neki, hogy száz

apostolt láthat majd. Talán azt képzelte, az apostól is olyan gyakori madár, mint a szarka, amiből egész lórakománnyal ajándékozta meg a herceget, mert azt hallotta, sólyom gyanánt vadászik velük. Mi nem láttuk az apostolokat, de mivel a csalhatatlan egyház egy lelki vezére beszélt róluk, hittünk szavának, s ennyivel beértük.

Ápr. 5. ...Franciaországban négyféle állami bevétel van: *la gabelle, les entres, les aides et la Taile*. *Les entres* azonosak a mi vámjainkkal, azaz a mozgó árua kivetett adók. *Les aides* a kocsmában árusított borra, valamint tudomásom szerint a dohányra, ónra és talán néhány egyéb cikkre kivetett fogyasztási adó. *La Gabelle* a sóadó. Ezek együttesen évi 50 millióra rúgnak, s ugyanennyit tesz ki a taile. A Taile afféle földadó, de a király tetszése szerint vetik ki, s ő minden évben annyit szedet be, amennyit jónak lát. Miután az összeg felől a tanács határozott, az intendánsok tudomására hozzák tartományuk részeseését, majd ezt szétesztják a kerületek, végül a községek között, ahol a tanácsosok kibocsátják a bírói parancsot. Ha valaki túlzottnak találja a rárótt terhet, a biztoshoz fordulhat. A *terre noble* után nem kell taile-t fizetni, ha a birtokos kezén van, de ha bérbe van adva, akkor a bérlő fizet. Egyes helyeken a nemesember földje után, akár nemesi föld, akár nem, nem kell adózni, máshol azonban csak a nemesi föld adómentes, a többi mind fizet. A nem nemesi egyházi birtok ugyanúgy fizet, mint a többi. ...

Máj. 25. Poitiers-ből St. Genai-be, öt mérföld. Útközben, Poictier-től két mérföldnyire láttuk a nagyszerű de Bovinet kastélyt, szép fekvésű, pompás épület. St. Genéből Richelieu-be négy mérföld. Útközben, úgy egy mérföldre St. Genétől megnéztünk egy újabb csinos kastélyt, de Pigarreau-t, szépen fásított parkja és nagy kertje van. A vidék gabonaföldjein elszórtan diófák nőnek, a búza közepében és szegélyén egyaránt, meg szőlőskertek és erdők, csupa tölgy. A mai úton több szép kastélyt és nemesi kúriát láttunk, mint Franciaország bármely más vidékén öt nap alatt, s mindennek betetőzéseként az este megnéztük a rendkívül tökéletes és remek richelieu-i kastélyt, amelynek véleményem szerint semmi hiányossága nincs, legfeljebb valamivel jobb levegő, mert a síkság, amelyen áll, elég posványos és azt hiszem, ez nem túl egészséges. Ezen a vidéken fejüknél fogva fogják be az összévéreket és a szamarakat, mint Xantonges-ban és Poictou-ban az ökröket.²⁷

Jun. 17. Láttuk a Gobelins-ben²⁸ a kifüggesztett faliszőnyegeket. Ünnepléven egész nnap ki voltak állítva. Igen gazdag, jó figurák. Minden darabon Nagy Lajos a hős, a háttér valamilyen hódítást, stb. ábrázol. Az egyiken a svájciakkal történt szövetségkötés²⁹ kösben látható, keze a könyvön nyugszik, hogy esküt tegyen a cikkelyekre, fején kalap, miközben a svájci követ tiszteletteljes pózban, fedetlen fővel áll.

Jun. 23. Párisztól négy mérföldre van Versailles. Az ottani palota³⁰ remek épület még remekebb kerttel. Egy kicsiny dombon helyezkedik el, amelyet minden oldalán lópvidék vesz körül, s bár nincs természetes vízforrása, több szökőkutat látni, mint akárhol másutt, s a királyi lakosztályból kitekintve egy mérföldnyi messzeségben is szinte csak vizet láthatunk ... Oly sok a változatosan megépített, pillanatok alatt átalakuló szökőkút, medence és szuhatag a parkban, hogy leírásuk hosszú időt venne igénybe. Abban a tisztességben volt részünk, hogy a

királyt láthattuk közöttük, aki Madame Montespan társaságában sétált egyiktől a másikig, miután hintón kocsiztatta körbe őt és két másik hölgyet a park nagy részében. A palota szobái elég kicsik, s az épülethez vezető lépcsők is elég kicsinek tűnnek mind az épület, mind a rajtuk feljáró személyek nagyságához képest. ...

A nagyok rezidenciái első pillantásra úgy tűnik, rendszertelenül vannak elszórva a távolban, mint vidéki villák, s közöttük a palota, mivel nagyobb és magasabb a többinél, olyan, mint a kúria, ám ha az ember a palota bejáratából tekint szét, akkor látnivaló, hogy igen szépen vannak elrendezve, s minden oldalról teljesen egységesek, így igen kellemes látványt nyújtanak, annál is inkább, mivel mind eme finomság és szabályszerűség olyan környezetben található, ahol a Természet, úgy tűnik, semmit nem tervezett meg és semmilyen szabályt nem tartott be, hiszen a felszín egyenetlen, sok alacsony domb szabdalja, amelyek legtöbbjét erdő borítja, s maga a vidék természetes adottságai oly vadregényesek, hogy csak bámulunk, honnan e pompa.

Mintegy fél mérföldre a palotától van az állatsereglet, melyben sok más különös állat és madár között láttuk mindektől a legnagyobbat, egy tizenöt esztendőes elefántot, amely egyetlen hatalmas állathegy, meg néhány struccot, amelynek a feje igen kicsinynek tetszik akkora testhez képest. ...

A palotából ugyanilyen távolságban, de a csatorna másik oldalán áll a Trianon, egy igen különleges épület egy szép kis kert közepén, amelyben bőven teremnek a narancsfák. Az épület tetejének alsó részét fadaragás borítja, amelyet kínai porcelán módjára festettek, sok madár- és állatfigurával, igen különös látvány a szemnek. A palota, az állatház és a Trianon egy egyenlőtlen szárú háromszöget zár be, amelynek a rövid oldala az állatház és a Trianon közötti. A nagy csatorna a kettő között középen folyik, ezt egy másik keresztezi, amely összköti őket, úgyhogy mindkettőből szép a kilátás, de a legcsodálatosabb a palotából.

Jul. 12. Franciaországban, mint azelőtt is, vannak még a tartományoknak kormányzói, de hatalmuk egyáltalán nincs. A tartományi helyettesek figyelik és őrzik őket, s a legcsekélyebb indokkal letartóztathatják őket, a király embere pedig mindkettő után kémkedik.³¹ Az intendáns emelett állandóan mindenről jelentést küld az udvarnak.

... Jul. 19. A Festészeti és Szobrászati Akadémián látható egy nagy teremben az akadémia nagy mestereinek számos alkotása, s ők maguk is itt gyűlnek össze havonta egyszer. 6sszesen körülbelül 80-an vannak. Közülük választanak kéthavonta kettőt, hogy egy-egy hónapig tanítsák a felvett ifjakat. Az oktatásért mindössze heti 10 sout fizetnek, de ezt sem kedvezésnek szánják, hanem a versenyszellem táplálásának eszközéül, ugyanis azok, akiknek jó az előmenetelük, egyáltalán nem fizetnek semmit. Minden évben versengenek egy díjért, amelyet a király adományoz Mr. Colbert-en, az akadémia védnökén keresztül. Ez a díj mintegy 400 livre-et ér, s három-négy aranyéremből áll. Akik elnyerik, azokat általában elküldik Itáliába is, s ott a király költségén taníttatják őket, hogy tudásuk tökéletesedjék. Így e királyság jól el lehet látva kiváló festő- és szobrászművészekkel.

Aug. 6. A király könyvtárában láttunk egy igen régi Livius kéziratot; IV. Henrik sajátkezű szerelmesleveleit; az első vászonra nyomtatott Bibliát 1462-ből, de a legérdekesebb az a 18 hatalmas folio volt, amelyeknek miniaturái élethűen ábrázoltak mindenféle növényeket, s hat másik, amelyek madarakat, olyan jól és pontosan, hogy aki valaha látta e növények vagy madarak valamelyikét, nyomban felismeri őket, annyira természetesen és élethűen az alakok, az arányok, a színek. Egy bizonyos Mr. Robert³² készíti e rajzokat, akit még mindig foglalkoztatnak e munkára, amely, ha megéri, hogy befejezze, a legjobb lesz a maga nemében, ami valaha készült. Vászonra rajzol. Mr. Silvestert³³ és másokat a király tizenkét rezidenciájának díszítésére és faragására alkalmazzák. A könyvtáros azt mondta, hogy 14.000 kézirat van a könyvtárban. ...

Szept. 24. Láttuk a fontain bleau-i kastélyt, amelyről nyomtatott leírás lévén itt nem bocsátkozom részletekbe. Este láttunk egy bált, ahol a király, a királynő és az udvar fontos személyei táncoltak, s a király maga próbálkozott helyet csinálni a táncolóknak. A királynő gazdagon fel volt ékszerézve és mereven kellett tartania magát, hogy ennyi kincset elbírnjon, hasonlóan több más hölgyhöz. A király, a királynő stb, úgy helyezkedtek el, mint az operában.³⁴ ...

Okt. 8. ...Mr. Bernier³⁵ elmondta nekem, hogy az indostani pogányok igen ősi mivoltukkal kérkednek; hogy könyvek és krónikák léteznek a nyelvükön; hogy tízes számrendszerben számolnak és hét naptól áll a hetük. Hogy körülbelül tízszer annyian vannak, mint a mohamedánok, s hogy Aurang Zebe³⁶ nemrégiben nagyon kellemetlen vallásháborúba bocsátkozott ellenük, arra törekedvén, hogy erőszakkal mohamedán hitre térítse őket; s hogy elbátortalanítsa, megtérítse vagy tönkretégye a banianokat³⁷, kereskedelmi kiváltságokat adományozott a mohamedánoknak, ami nagy mértékben csökkentette bevételeit, mivel a banianok mohamedán nevet használva kereskedtek, s így kijátszották részrehajlását.

1678. Márc. 30. Ma láttam a vízivót, aki egyetlen szuszra, amelyen sebesen csak le tudja önteni, 16-17 rendes pohár meleg vizet ivott meg, aztán az egészet felöklendezte, s ezt nem egészen félóra alatt, amíg ott voltunk, ötször-hatszor megismételte. Legutóbb 25-öt ivott, s azt állítja, 40-50-et is meg tud inni. Ezt naponta két-három alkalommal, vagy ha akarják, még többször mutatja be. Negyven éve csinálja, s azt mondja, igen jó az egészsége, 18 esztendeje nem volt beteg, jó a gyomra de csak éjjel eszik, amikor az ivással végzett, s ilyenkor ugyanazt fogyasztja, amit mások. Ha valamitől felfordul a gyomra, szándékosan felöklendezi, mint a vizet, aztán kimossa a gyomrát melegvízzel és máris jobban van.

Ápr. 19. Drabiciust³⁸ 1669-ben végezték ki Pozsonyban könyve, a *Lux in tenebris* miatt, amelyet sok évvel korábban írt cseh nyelven, s amelyet Comenius fordított latinra. Ebben azt jósolja, hogy Hollandia vereséget szenved, átáll, békét köt Franciaországgal és támogatja azt, s ezzel elégedett lesz; hogy Franciaország királya a rómaiak királya lesz, meg Spanyolországé, s megkaparintja az ausztriai ház összes birtokát és a másikat, aki nagyobb királynak képzei magát, kivéve Csehországot és Sziléziát, melyekkel szövetségeseit jutalmazza meg; hogy a császárnak számos asszonya egyikétől sem fog fiúutóda születni, s az utolsó császár lesz, akit a választók a trónra emeltek; s hogy mindehhez a francia királynak szö-

vetségre kell lépnie Lengyelországgal, Svédországgal, Dániával, Brandenburggal, Szászországgal, Pfalz-cal, Braunschweiggel, Lüneburggal és Holsteinnel.

Máj. 16. Láttam ma Mr. Fobert³⁹ akadémiáján egy bika és kanca pároztatásával keletkezett állatot. Feje, különösen a szája ló és bika amolyan keveréke, s éppen a homloka búbján van két kis szarva, ami könnyen kitapintható. A farka szintén a két faj keveréke, s alsó állkapcsának fogai fedik a felsőeket. Kicsi, de szívós és dolgos állat. Soha nem nő nagyra. Languedocban gyakran látható, *gimarnak* hívják.⁴⁰

Jul. 21. ...Ha a paraszt, aki saját vagy más földjén él, elhagyja a földet és bérbeadja másnak, s elmegy a szabad városba élni, akkor is évente annyi *taille-t* köteles fizetni, amennyit az utolsó évben fizetett, amikor még adóköteles földön élt, méghozzá további tíz éven keresztül, s bérlője ettől függetlenül fizet annyi *taille-t*, amennyit kivetnek rá, illetve amennyire képesnek tartják, de ha a paraszt tíz éven át a szabad városban él, felszabadul a *taille* alól, hacsak vissza nem tér gazdaságába. Ez arra ösztönzi ezeket az embereket, hogy gyermekeiket a városokba küldjék élni, s így szabadítsák meg őket a *taille-től*.

Jóllehet Orleans szabad város, s különleges kiváltságai révén mentesül a katonák beszállásolásától, az elmúlt télen, hogy valóban megszabaduljon a téli kvártélyozástól, bár nem volt katona a közelben, kénytelen volt 52.000 livre váltságot fizetni; és Poitiers, amely pedig éppen a jelenlegi király oldalán különleges érdemeket szerzett,⁴¹ szintén arra kényszerült, hogy a múlt télen szép summával váltsa meg mentességét.

Aug. 10. ...Míg nem olyan régen még hatezer selyemszövő élt Tours-ban, ma csak ezerhátszáz van, s akik azelőtt 50 *sout* kaphattak egy *aune* mintás selyemért, ma csak 30-35 *sout* kapnak. ...

Aug. 11. Láttuk a mintás selymek szövőjét. A munkások panaszkodnak, hogy kevés a munka, hanyatlak a kereslet és csökkennek a bérek. A házban, ahova benéztünk, azelőtt tizenkét rokka volt, ma csupán kettő. ...

Megnéztük azt is, hogyan fonják és gombolyítják a selymet egy malomban, amelyet egy leány hajt, s egyszerre 120 orsót forgat, gombolyítja le róluk a selymet. A leány hajnali 5-től éjszakáig dolgozik, napközben csak kétszer pihen egy-egy órát, s napi munkájáért 5 *sou* üti a markát, sovány bér ekkora súly 7 mérföldnyi cipeléséért, mert úgy mondják, ennyit jár naponta. A bérek azelőtt magasabbak voltak.

Aug. 23. ...Az *angers-i St. Maurice* katedrálisban egy csomó ereklyét is láttunk, egy szent fogát, egy másoknak a csontját, stb., a nevüket már eléggé elfelejtettem, csakúgy, mint az, aki megmutogatta őket, noha neki régi ismerősei: bár az is a mi malmunkra hajtotta a vizet, hogy Szent Mártont mondott Szent Moril helyett. A legnagyobb tiszteletnek azonban Megváltónk koronájának egy tövise örvend, meg a keresztjéről néhány forgács, amiről csak gondolom, hogy ott volt, mert nem láttam egyebet, mint az aranyat meg az ezüstöt, ami borította. Volt még ott a Szűzanyának pár hajszála, alsószoknyájának egy foszlánya, meg némi teje, de a tejet nem lehetett látni; végül az egyik kancsó, amelyben Megváltónk a vizet borrá változtatta. Némileg nehezen hihetővé teszi est a történetet, hogy

a kancsó porfűrből van, ami mindenféleképpen kissé költséges anyag lehetett a jóember számára, akinek a házában a menyegzőt tartották, s ami a dolgot még jobban elrontja, egy arc féldomborműve a kancsó kifelé fordított oldalán, ami a zsidóknál nem valami gyakori módja a díszítésnek.⁴² Mégsem tudom legyűrni a kancsó utáni sóvárgásomat, mivel bámulatos gyógyító hatása van: évente egy ízben bort töltenek bele, megszentelik, és szétosztják a hívek között, akik lázakat és egyéb betegségeket kurálnak vele.

Szept. 1. ...Itt [Niort-ban] egy szegény könyvkereskedő felesége, akinek a bolt méreteiből és bútorszatából ítélve sem készlete, sem a forgalma nem lehetett valami nagy, elmondta, hogy az elmúlt télen, amikor 1.200 katona állomásozott a városban, kettőt hozzájuk szállásoltak be (mivel protestánsok), ami tekintve, hogy naponta háromszor, reggelire, ebédre és vacsorára húsos ételt kellett adniuk, meg délután uszonnát, sőt ha azok akarták, még egy ötödészöri étket is, hogy meg ne nehezteljenek, e két katona a három és fél hónap alatt, amit ott töltöttek, legalább 40 écujukbe⁴³ került.

Szept. 15. Egy szegény parasztnővel beszélgettem erre felé [Bordeaux környékén], aki elmondta, hogy három gyermeke van: hogy férje napi 7 sout keres, s ebből kell eltartania az öt tagú családot. Persze az asszony is kaphat napi 3-3 1/2 sout, ha talál munkát, ami azonban ritkán esik meg. Máskülönben kendert fon, amiből a ruhájuk készül, s nem hoz pénzt a házhoz. Ebből a napi 7 souból kell ötüket eltartani, a házbért és a taille-t fizetni, meg gondoskodni a vásár- és ünnepnapokról.

Házukért, mely, Isten rá a tanúm, mindössze egyetlen szegényes, ablaktalan, a cserepekig fedetlen szobácskákból áll, meg egy, a semminél aligha jobb szőlőből (noha 4-5 tierce⁴⁴ boruk terem egy évben, a munka, meg a szőlőskert, a borkészítés és a hordók költségei összeadva igen kevés hasznot hagynak meg), évi 12 écu bért fizetnek, emellett 4 livre taille-t, aminek fejében, pénzük nem lévén, az adószedő a minap alvitte a serpenyőjüket és az edényeiket.

Községes eledelük rozskenyér és víz. Hús ritkán kerül a tányérjukra, s mint az asszony mondta, nem tesznek különbséget húsos és böjti napok között: hanem amikor pénzükből futja költségesebb táplálékra, valamilyen belsőséget vesznek a piacon, s így csapnak lakomát. S mégis azt beszélnek, hogy Xantonge-ban és Franciaország sok más vidékén a parasztnők még nyomorúságosabbak, mint az itteniek, mivel ezeket a grave-i parasztnőket tartják a legjobbmódúbbaknak.

Nov. 7. Jártunk a Charitében, egy igen nagy és jól szervezett menhelyen, ahová 7 év feletti fiú és leánygyermekket fogadnak be és fognak munkára. Fő foglalatosságuk a selyemmel kapcsolatos. Olvasni is tanítják őket, s a lányok némelyikét énekelni, így nevelik fel őket. Mikor nagykorúvá válnak, elhagyhatják a menhelyet és megházasodhatnak, ilyenkor a házasulandónak 100 livre-et adnak, amivel megkezdheti életét a világban, de bent is maradhatnak életük végéig...

5-kor kelnek, télen sötétedésig dolgoznak, nyáron este 6-ig, de ha beszámítjuk reggeli miséjüket és étkezésüket, ebédjüket és délutáni uszonnájukat, munkájuk nem túl nehéz. ...

Nov. 30. Mr. Toynard⁴⁵ mutatott nekem egy levelet, amelyben biztosan állították, hogy egy férfi itt Franciaországban négy, a vállára erősített szárny segítségével repülni tud. A hátulsó szárnyakat a lábával, az elülsőket meg a karjával mozgatja: a szárnyak mozgása átlós, az elülső jobb szárny és a hátulsó bal egy időben, egymást támogatva működik, s a férfi így repült át a szomszédja háza felett, ld. *Journal les Scavants*.⁴⁶

1679. ápr. 25. Az utóbbi 20 évben a protestánsok több, mint 300 templomát lerombolták, s az elmúlt két hónap alatt újabb tizenötöt ítéltek erre.⁴⁷

JEGYZETEK

1. A válogatás alapjául szolgáló kiadás: Locke's Travels in France 1675–1679. Szerk. *John Lough*, Cambridge University Press, 1953. E kötet bevezető tanulmányán kívül bőszéges háttérinformációt közöl az utazásokról *Peter King* (1830) és *Maurice Cranston* (1957) Locke-életrajza.
2. *Richard Ashcraft*: Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government. Princeton University Press, 1986, 122-3. o. – Locke levelezéséből ugyanakkor tudjuk, hogy a politikai motivációtól függetlenül, egészségügyi okokból is készülődött az utazásra. Ld. *The Correspondence of John Locke*. Szerk. *Egmond S. de Beer*, Oxford, Clarendon Press, 1976, I. 430... John Fell levele Locke-nak 1675 november 8.-án.
3. A "nagy körutazásra" ld. *Lawrence Stone*: The Crisis of the Aristocracy 1558–1641. Oxford University Press, 1965, XII. f.: *Jeremy Black*: The British and the Grand Tour. London, Croom Helm, 1985.
4. Locke levele John Mapletoftnak 1678 november 8.-án. *The Correspondence of John Locke*, I. 625-6. o.
5. *Henri Justel* (1620–1693) neve leginkább éppen ezekről az összejövetelekről vált ismertté, bár ő maga is sokat foglalkozott különféle "praktikus találmányokról" való anyaggyűjtéssel. 1681-ben a hugenották fokozódó üldözése elől menekülve Angliába távozott, ahol később a Királyi Társaság tagja lett.
6. 1 "league" = 2,4–4,6 angol mérföld (3,9–7,4 km).
7. Châlons-sur-Saône-ról van szó. Locke többnyire hibás helyesírással, esetleg hiányosan közli a francia helyneveket és egyes francia szavakat. Ahol észértelemezavaró, ott jegyzetben adom meg a helyes változatot.
8. Flambeau = fáklya
9. XIV. Lajos 1660-ban foglalta el az Orániai-Nassau család birtokát képező várost. Az erődítéseket, majd a várat lerombolták, noha a területet csak azutrechti szerződés csatolta formálisan Franciaországhoz 1713-ban.
10. Locke *Jouvin de Rochefort Le Voyageur d'Europe* (Párizs, 1672) c. munkáját jelöli meg adata forrásaként.
11. *Jacques Deyron*: Antiquités de Nîmes (1663). Locke is közöl a műből részleteket, amellett, hogy gondosan megadja saját méréseinek adatait lépésben, lábban.
12. Ez a kezdete a naplóban az olajműveléssel kapcsolatos számos, olykor igen terjedelmes bejegyzésnek. Locke rendkívüli érdeklődést tanúsított a téma iránt, az 1676 február 16-i jegyzet több oldalon részletezi az olajsütés mesterségét. Az olaj- és szőlőműveléssel, valamint a selyemgyártással és a gyümölcsök konzerválásával kapcsolatos valamennyi megfigyelését később egy kis tanulmányban is összegezte (*Observations upon the Growth and Culture of Vines and Olives, the Production of Silk and the Preservation of Fruits*).
13. Valójában ez már jóval korábban megtörtént.
14. *Pierre de Bonzi* (1631–1703), korábban Béziers püspöke, majdoulouse érseke, 1672-től biboros és Narbonne érseke ezekben az években Languedoc tartomány legbefolyásosabb személye volt.

15. *René Bertheau*, a négy montpellier-i hugenotta lelkész egyike. A nantes-i ediktum visszavonása után Angliába menekült.
16. Az utolsó hugenotta nemzeti zsinat 1659-ben volt.
17. A kor szóhasználatára szerint antitrinitárius.
18. Helyesen vsz. a Grande Réale nevű hajóról van szó.
19. 1 livre = 20 sou
20. Renével 1435-ben halt ki az Anjouk nápolyi ága.
21. 1 pistol (1 Lajos arany) = 11 livre
22. A Sône folyóról van szó, bár ettől Saint-Martin-le-Chatel elég távol fekszik.
23. *Pierre Scipion Grimoard de Beauvoir* (1645–1733), a tartomány kormányzóhelyettese 1670-től.
24. *Henri de Bourbon*, Vernuil herceg (1601–1682), IV. Henrik és Vernuil hercegnő fia. 1666-tól Languedoc kormányzója – éppen abban az időszakban, amikor ez a hivatal egyre inkább háttérbe szorult a központi kormánnyal szemben.
25. *Hyacinthe Serrons* (1617–1689), Mazarin pártfoglaltja 1676-ban Albi első érseke lett. Az ülésen a konklávéban Rómában tartózkodó bíborost helyettesítette.
26. Locke kéziratában üresen hagyott hely.
27. A szakaszban említett helynevek helyesen: Poitiers, Saint Genest, Puygarreau, Saintonge, Poitou. 28. A Gobelin műhely Colbert alapította 1662-ben.
29. A szerződést 1663-ban kötötték, a faliszőnyeg pedig Le Brun XIV. Lajos uralkodásáról készített híres sorozatának darabja.
30. Locke a versailles-i palotát még XIV. Lajos alatti végső formájától igeneltérő állapotban, a *Mansart* által 1678-ban megkezdett nagyszabású építkezések előtt látta.
31. Locke itt némi túlzásba esik a kormányzó és a helyettes viszonyát illetően. A "király embere" az intendáns.
32. *Nicolas Robert* (1614–1685) növényekre és madarakra specializálódott festő.
33. A metszeteiről híres *Isaël Silvestre* (1621–1691).
34. Azaz karosszékben.
35. *Francois Bernier* (1620–1688) orvos, utazó, filozófus. 1656–1669 között Indiában szerzett tapasztalatait dolgozta fel *Historie de la dernière Révolution des États du Grand-Mogol* (1670) c. munkájában, melyet Locke is ismert, csakhogy mint *Abrégé de la philosophie de Gassendi* (1678) c. népszerű filozófiai művét, amelyet meg is vásárolt.
36. *Aurangzeb* a Mughal dinasztia utolsó jelentős császára (1659–1707). Uralma alatt indult meg a birodalom a széthullás felé vezető úton.
37. Hindu kereskedők.
38. A morvaországi születésű (1597) *Nikolaus Drabikot* valójában 1671-ben végeztek ki a Habsburgok bukását jövendölő próféciai miatt. Locke által idézett munkája 1657-ben született.
39. *Salomon de Foubert* "akadémiáján" lovaglást és más hasonló készségeket sajátíthattak el az ifjú nemesek. Mivel Foubert hugenotta volt, az intézetet 1679-ben bezárták, ő pedig Angliába távozott.
40. Helyesen *jumart*.
41. Locke valószínűleg a városnak a Fronde idején tanúsított lojális magatartására gondol.
42. "Ne csinálj magadnak faragott képet ..."
43. 1 ecu = 3 livre
44. Ürmérték, 42 gallon
45. *Nicolas Thoynard* (1629–1706), a bibliai tanulmányok és tudományos-technikai problémák (kiváltképp a fegyvergyártás) szenvedélyes bűvára. Locke 1678 áprilisában ismerte meg, s hosszú ideig intenzív levelezésben állt vele.
46. A *Journal des Savants* 1678-as kötetében illusztrációk is találhatók a repülőszervezetről.
47. Locke pontosan regisztrálja a folyamat felgyorsulását: röviddel megérkezése után, 1676 február 5-én bejegyzett, a valóságnak szintén nagyjából megfelelő adata szerint a lerombolt templomok száma az előző 10 év alatt mintegy 160 volt.